

Poslovilna pisma - moralna podoba slovenskega upora

MARJAN ŽNIDARIČ

Pri vrednotenju moralnih razsežnosti slovenskega upora proti nacističnemu in fašističnemu okupatorju med drugo svetovno vojno se nam poraja nekaj načelnih vprašanj. Kaj je ljudi gnalo v odpor proti veliko močnejši, dobro organizirani in oboženi sili? Ali je bil to zgolj samoobrambni nagon, ali samo sla po oblasti, po spremembi družbenega sistema oziroma simpatiziranje s tako imenovanim marksističnim političnim taborom (KPS)? Ali so bili vsi, ki so se takrat odzvali pozivu KPS ali OF, žrtev politične oziroma ideološke manipulacije? Ali je v resnici šlo za veliko več in bolj preprostega, ali je šlo v prvi vrsti za svobodo in ohranitev slovenske narodne identitete v odnosu do nacističnega okupatorja, ki se je namenil z genocidnimi in represivnimi potujčevalnimi okupacijskimi ukrepi Slovence kot narod zradirati z evropskega zemljevida?

Do odgovorov na zastavljena vprašanja je mogoče priti na različne načine. Ena najkrajših, najtemeljitejših in obenem tudi najbolj avtentičnih poti do odgovorov na omenjena vprašanja nas vodi prek prebiranja in analiziranja poslovilnih pisem žrtev za svobodo. V svojem prispevku bom zato poskušal s historično analizo teh pisem pokazati moralno podobo slovenskega upora na Štajerskem v letih 1941 do 1945. Pri tem nas zanima predvsem troje: kaj so pravzaprav poslovilna pisma, kdo so bili ljudje, ki so jih napisali, in kakšna je sporočilna moč teh pisem.

Muzej narodne osvoboditve Maribor in takratni Muzej revolucije Celje sta leta 1965 izdala eno najpretnesljivejših knjig na Slovenskem doslej, "Poslovilna pisma žrtev za svobodo", knjigo, ki jo je tudi strokovna javnost v tujini ocenila za enega najpomembnejših dokumentov slovenskega pismenstva. Glavni urednik zbornika, zgodovinar dr. Milan Ževart, je v uvodu tretje razširjene in dopolnjene izdaje leta 1978 med drugim napisal: "To je zbirka poslovilnih pisem, ki so jih napisali pred nasilno smrtjo zavedni slovenski ljudje. Napisali so jih sinovi in hčere slovenskega naroda, ki niso klonili pred veliko nacistično silo in ki so bili z vsem srcem predani osvobodilnemu boju slovenskega naroda ter so bili za svobodo domovine pripravljene žrtvovati svoje življenje. Poslovilna pisma so dragoceni dokumenti, ki z veliko močjo pričajo o našem boju za svobodo. Poslovilna pisma so svojem drag spomin na njihove starše, brate, sestre, sinove in hčere. Poslovilna pisma niso le dokument in niso le spomin, so naše narodne svetinje. Napisana so bila svojcem v slovo, napisana pa so bila tudi vsemu trpečemu in bojujočemu se slovenskemu ljudstvu v najtežjem, a tudi najslavnejšem obdobju njegove zgodovine."

Po prvih odporniških akcijah na slovenskem Štajerskem je nacistični okupator posegel po najhujši obliki nasilja, po streljanju talcev, kakor običajno imenujemo vsa plakatirana streljanja v okupirani slovenski Štajerski do leta 1945. Nacisti so na slovenskem Štajerskem streljali Slovence kot povračilni ukrep, kot odgovor na partizanske in sabotažne akcije ali na likvidacije okupatorjevih funkcionarjev in sodelavcev. Vse osebe, ki so bile ustreljene, so bile posredno ali neposredno tesno povezane z osvobodilnim gibanjem. Nacisti namreč niso ustrelili nikogar, ki so ga prijeli kot sodelavca osvobodilnega gibanja in mu tega ne bi tudi dokazali.

Oseb, ki so bile usmrčene in katerih usmrtitev so nacisti objavili z razglasi namreč ni obsodilo nobeno sodišče. Dne 14. avgusta 1941 je bila izdana posebna okrožnica o

aretacijah zaradi maščevanja po uporniških akcijah. Dva dni pozneje so jo dopolnili z ukazom, da se morajo povračilni ukrepi izvesti brez odlašanja takoj po sabotažnih oziroma partizanskih akcijah in da je treba pri izbiri oseb, ki bodo aretirane, stopiti v stik s krajevnimi organizacijami Štajerske domovinske zveze. O usodi političnih zapornikov, osumljencev oziroma pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja je odločal komandant varnostne policije in varnostne službe. On je izrekal smrtne kazni. Z odločbo o smrtni kazni so bili politični jetniki seznanjeni le nekaj ur pred usmrtitvijo.

Ko je po kapitulaciji Italije višji SS in policijski vodja v XVIII. vojaškem okrožju Salzburg Ervin Roesener postal vodja operativnega štaba za uničevanje band, je on postal tisti, ki je dokončno odločal o usmrtitvi talcev. Novost je bila v tem, da je eksekucijo talcev predlagalo oziroma zahtevalo zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze, v resnici njen vodja Franz Steindl.

V primeru streljanja na slovenskem Štajerskem torej ni šlo za noben sodni, ampak le policijsko upravni postopek, ki ga je spremljalo strašno mučenje in izsiljevanje. Aretirani so bili brez formalno pravne zaščite, prepuščeni na milost in nemilost gestapovskim krvnikom. V ilustracijo okupatorjevega ravnanja s političnimi zaporniki navajam odlomek iz pisma mariborskega aktivista OF Martina Konšaka, ki so ga nacisti aretirali junija 1943, ustrelili pa 25. januarja 1944 v Velenju. Takole piše: "... Nato so me začeli mučiti. Šestnajst dni brez izjeme so me vsak dan topli in mučili na najbolj zverske načine, boksalci v trebuh, želodec in prsa, tako da mi je prsni koš pokal; lasali so me tako neusmiljeno, da mi manjka polovica las, pulili so mi brke, brado in obrvi, pikali so me s specialno iglo po glavi, iz prstov na roki so mi potegnili vse nohte, na poseben način. Devetkrat so me obesili tako, da so bile noge in zadnji del telesa zgoraj, glava pa spodaj. Potem so me neusmiljeno bili po golih nogah in po zadnjici, oprostite mi za izraz. Štirinajsti dan so me mučili štiri ure skupaj. Napol mrtev sem prosil za malo vode. Tedaj pa mi je eden izmed mojih mučiteljev rekel: Takoj dobiš, - in mi je v usta napravil malo potrebo. Seveda sem takoj zaprl usta, toda vseno mi je teklo v usta, nos in oči. Nato so me poldrugi mesec pustili pri miru, da so se mi rane zacelile. Dva-inšestdeseti dan so me ponovno, tokrat v bunkerju, slekli do nagega, potem so mi pokazali vso švabsko kulturo 20. stoletja. Zlomili so mi tri rebra, nalomili hrbtnico, od nog do glave pa sem bil ne plav ampak črn in razmrvarjen, nohti na nogah so mi vsi odpadli. Stavili so mi pogoj: ali usta odpreti - ali umreti! Zavedal sem se vsega tega in ni mi žal, da krasijo polomljene in obtolčene kosti moje razmrvarjeno telo. Konšak je ostal samo Konšak - če bom šel s temi posledicami tudi v grob, ne bo na mojem grobu pisalo izdajalec..."

Takih in podobnih zaslisanj oziroma mučenj, kot je bilo Konšakovo, je bilo še veliko. Nihče, ki so ga nacisti prijeli zaradi sodelovanja v osvobodilnem gibanju, se nacistični torturi ni izognil. Vsi tudi niso bili tako trdni kot Konšak, vendar je bilo le malo takih, ki bi klonili, kajti večina se je zavedala, da s tem ne bodo rešili ne sebe ne svojcev. Pogum ljudi, ki so sledili pozivu na vstajo proti neprimerno močnejšemu okupatorju, je bil veliko večji od strahu pred trpinčenjem v gestapovskih mučilnicah in smrtjo, ki jim je grozila. Klic po obrambi domovine je velikokrat prevladal pred nevarnostjo, ki je grozila njihovim družinam. Usmrtitvam talcev so namreč običajno sledile strašne tragedije njihovih svojcev. V mnogih primerih so nacisti uničili cele družine.

V času nacistične okupacije je bilo na slovenskem Štajerskem ustreljenih 66 skupin talcev, katerih usmrtitev je bila objavljena z razglasi; eno skupino pa so obesili. V objavljenih streljanjih so nacisti ubili 1590 talcev, med njimi 82 žensk. Kar 54,4% talcev je bilo ustreljenih v letu 1942. Poleg tega je bil po doslej znanih podatkih 301 Slovenec ustreljen v neobjavljenih ustrelitvah. Skupno torej kar 1891 ustreljenih.

Na slovenskem Štajerskem torej ne gre za klasične talce, ampak izključno za

streljanje političnih zapornikov. Zakaj? Verjetno smo najbližje resnici, če rečemo, da iz povsem taktičnih razlogov. Nacisti so v okupirani Štajerski deželi želeli ohraniti javno mnenje na svoji strani, s čimer bi dokazali, da gre res za spontani proces regermanizacije dežele. Istočasno pa so se hoteli čimprej in na utemeljen način znebiti vseh, ki so ta proces ovirali. Zato so ubijali samo tiste, ki so bili nasprotniki nacizma in so to s svojo aktivnostjo tudi pokazali. Da so nekoga označili za takega, je zadoščala že malenkost. Zasledovali so dva cilja hkrati - rešiti se nasprotnikov, ostalo prebivalstvo pa zastrašiti. Račun se jim ni izšel. Streljanja talcev zato štejem za eno najbolj tragičnih poglavij v zgodovini slovenskega osvobodilnega boja v drugi svetovni vojni.

V primerjavi s številom ubitih talcev je ohranjenih razmeroma malo poslovilnih pisem. Nekaj ohranjenih pisem nima narave poslovilnih pisem in bi jih lahko označili za zadnja pisma. Ta pisma v zborniku niso objavljena.

V tretji izdaji knjige "Poslovilna pisma žrtev za svobodo" iz leta 1978 je objavljenih 274 pisem, ki jih je napisalo 265 avtorjev. Med avtorji pisem najdemo tudi 17 žensk. Med 274 objavljenimi poslovilnimi pismi jih je 250 napisalo 244 usmrčenih talcev. Objavljenih pa je tudi 24 pisem Slovencev iz slovenske Štajerske in Mežiške doline, ki niso bili usmrčeni s skupinami talcev na območju slovenske Štajerske, ampak večinoma v tujini (v Gradcu, Celovcu, Parizu, Besanconu, Muenchnu, Salzburgu, pri Zagrebu in na Dunaju). Legalnih je 233 pisem. Napisana so bila z okupatorjevim dovoljenjem in pod njegovim nadzorstvom, 17 pisem pa je ilegalnih in so bila naskrivaj spravljena iz zaporov.

Ne vemo natančno, koliko poslovilnih pisem so v resnici napisali talci, vemo pa, da so mnoga bila uničena ali izglajena. Od skupnega števila poslovilnih pisem jih je 37 iz leta 1941, iz leta 1942 jih je največ, kar 210 (samo od streljanja 2. oktobra jih je 52!), iz leta 1943 nobenega, iz leta 1944 sta dve ilegalni in iz leta 1945 eno ilegalno pismo. Če primerjamo število ustreljenih s številom ohranjenih pisem, ugotavljamo, da je poslovilne besede svojcem napisalo le 1,5% talcev, če upoštevamo število ustreljenih talcev v času, ko so nacisti dovoljevali pisanje pisem; pa je ta odstotek neprimerno višji, kar 26,1%. To pa že dovoljuje nekatere posplošitve in ocene.

Še prej pogledjmo, kdo so bili ljudje, ki so napisali poslovilna pisma. Kakšna je njihova starostna, socialna (poklicna) in politična struktura?

Starostna struktura (leta 1941)

leto rojstva	- 1921	1920 1916	1915 1911	1910 1906	1905 1901	1900 1896	1895 1891	1890 -	skupaj
starostna meja	15 20	21 25	26 30	31 35	36 40	41 45	46 50	nad 50	
število	48	59	55	41	26	16	9	11	265
%	18,1	22,3	20,7	15,5	9,8	6,1	3,4	4,1	100

Iz starostne strukture piscev poslovilnih pisem je razvidno, da je šlo za razmeroma zelo mlado populacijo, saj je bilo med 265 pisci poslovilnih pisem kar 162 ali 61,1% starih med 26 in 30 let, od tega največ 59 oziroma 22,3% v starostni skupini od 21 do 25 let. Nad 50 let je bilo starih samo 11 piscev poslovilnih pisem. Najmlajša sta bila rudar Milan Kalšek iz Zagorja ob Savi in trgovski vajenec Anton Predikaka iz Lovrenca na Dravskem polju, ki sta bila ustreljena v Parizu avgusta 1944 in sta bila leta 1941 stara komaj 16 let. Najstarejši med avtorji poslovilnih pisem je bil uradnik Martin Klančnik iz Slatin pri Šmartnem ob Paki, ki je bil ustreljen v Celju 7. julija 1942, star 63 let.

Starostna struktura tudi kaže, da so se za odpor proti okupatorju odločali pretežno mladi ljudje, ki niso doživeli prve svetovne vojne, ki niso imeli družin pa tudi ne večjih življenjskih izkušenj, zato so se toliko bolj brezkompromisno in brez predsodkov postavili po robu okupatorju. Dejstvo je tudi, da je bila v večini primerov z osvobodilnim gibanjem povezana vsa družina, če ne aktivno, pa vsaj pasivno. Mladi v omenjeni starostni skupini so se tudi odločali za odhod v partizane, medtem ko so večino starejših nacisti prijeli zaradi njihovega sodelovanja z osvobodilnim gibanjem na terenu.

Zelo pestra je tudi poklicna struktura, saj so bili pisci poslovnih pisem kar iz 47 različnih poklicev. Največ je bilo kmetov, in sicer 67, sledijo delavci 22, dijakov in študentov je bilo 16, rudarjev 13, trgovskih pomočnikov 12, ključavničarjev 11, mizarjev 10, krojačev in šivilj tudi 10, čevljarjev in elektricarjev po 7, železničarjev, učiteljev oziroma profesorjev ter steklarjev po 6, uradnikov in splavarjev po 4, poljskih delavcev, trgovcev, pleskarjev in pekov po 3, iz ostalih poklicev pa po dva oziroma eden. Med temi je bil tudi tovarnar Hinko Pogačnik iz Ruš.

Če se ozremo na socialno strukturo piscev poslovnih pisem nekoliko bolj sumarično, vidimo, da jih je bilo 36,2% iz obrtniških poklicev, delavcev v širšem pomenu je bilo 14,3%, kmetov 25,3% in intelektualcev le 11,3%. Torej nimamo opraviti z nikakršno ekskluzivno skupino ljudi, ampak z zelo pestro zastopanostjo različnih poklicev. Okupatorjeve žrtve so bili torej tisti Slovenci, ki so se odločili za odpor v prvi vrsti iz narodnoobrambnih nagibov. Visok odstotek kmečkega življa med njimi pa si lahko razlagamo tudi z njihovo navezanostjo na zemljo in dom, predvsem pa z njihovim materialnim podpiranjem partizanskih enot in terenskih aktivistov OF na podeželju.

Tako med ustrelnimi talci kot tistimi, ki so napisali poslovilna pisma, so bili pripadniki različnih političnih grupacij in svetovnonazorskih opredelitev. Največ jih je bilo iz liberalnega (člani Zveze kmečkih fantov in deklet, Sokoli) in katoliškega tabora (člani SLS, še posebej pa iz Zveze fantovskih odsekov in Zveze dekliških krožkov, na Štajerskem pa je bil še posebej opazen delež Krščanskih socialistov). Natančnejše politične strukture za sedaj še ni mogoče podati, vemo le, da je bilo med 265 pisci poslovnih pisem le 25 ali 9,4% komunistov in skojevcev.

Iz navedenih podatkov se vidi, da je bil odpor proti okupatorju na slovenskem Štajerskem rezultat angažiranja vseh slojev (socialnih in političnih) slovenskega prebivalstva, da je bila večina intelektualcev že zunaj Štajerske, ali izgnana ali se je bila prisiljena sama umakniti, in da zaradi temeljne ogroženosti Slovencev kot etnične skupnosti ni prišlo do škodljive ideološke polarizacije med slovenskim prebivalstvom, kot se je to zgodilo v Ljubljanski pokrajini.

Nacisti so le v določenem obdobju, in to od septembra 1941 do konca oktobra 1942, dovoljevali talcem, da so se lahko s pismom poslovili od svojcev. Svoje poslednje vrstice svojcem so talci smeli napisati neposredno pred smrtjo, ko so čakali na ustrelitev. Razdelili so jim papir in jim dali določen čas za pisanje. Vsi niso izkoristili te možnosti. Nekateri so pisanje odklonili, ker niso hoteli pod okupatorjevim nadzorstvom pisati svojih zadnjih besed ter izražati svojih misli in čustev. Nekateri pa zaradi mučenjske fizične niso bili sposobni za pisanje.

Zastavlja se vprašanje, zakaj so nacisti nekaj časa dovoljevali pisanje pisem in zakaj so v začetku novembra 1942 to prakso opustili in kaj so hoteli s tem doseči. Pričakovali so, da bodo pisma svarilo svojcem pred nevarnostjo, svarilo psihično zlomljenih oseb, ki se kesajo svoje odločitve za upor proti okupatorju. Pričakovali so tudi, da bodo ta pisma ponesla med Slovence strah in obup. Zgodilo se je nasprotno. Večina piscev poslovnih pisem tolaži svojce, jih hrabri in utrjuje vero v zmago nad okupatorjem. Ko so nacisti ugotovili, da poslovilna pisma niso takšna, kot so jih želeli, so talcem ukinili možnost pisnega slovesa od svojcev.

Če še nekoliko podrobneje pogledamo pod kožo vsebine poslovnih pisem, vidimo naslednje. Večina pisem je zelo kratka. Čeprav imajo močan čustveni naboj, je več kot očitno, da so na smrt obsojeni talci pred okupatorjem močno zatajevali svoja čustva in skrivali svoj notranji boj. S tem so okupatorju tudi dali vedeti, da v vsebini njihovih pisem ne bo našel tistega, zaradi česar jih je tudi dovolil pisati. Za veliko večino pisem je značilno, da sta v njih omenjena bog in molitev, da so pisci pisem tik pred smrtjo skušali opraviti obračun svoje (v veliki večini kratke!) življenjske poti z božjo pomočjo. Nekateri boga omenjajo zgolj zaradi svojih staršev, ki so jih tako vzgojili, in jih s svojim zadnjim pisanjem niso želeli prizadeti (npr. mladi skojevec iz mariborskih železniških delavnic Kristijan Palčič). Večina ustreljenih talcev oziroma piscev poslovnih pisem je bila torej krščansko vzgojena. Pomembno je omeniti, da niti eno pismo ni ideološko obremenjeno.

Za vsa legalna poslovilna pisma tudi velja, da nič ne povedo o razmerah in ravnanju v zaporu, kajti pisma so bila pod strogim okupatorjevim nadzorom. Kljub temu pa se je mogoče med vrsticami številnih pisem razbrati marsikaj; predvsem veliko kljuvalnost in trmo do okupatorja, ki se je najbolj kazala v veliki narodni zavednosti. Večina jih je tik pred smrtjo uspela potlačiti lastno bolečino in strah.

Občudovanja vredna je psihična trdnost in umirjenost pišočih, ki jo bralec na eni strani zazna kot vdanost v usodo, na drugi strani pa kot upornost, ki se kaže predvsem v prošnjah domačim, naj bodo trdni, naj ne žalujejo, da je tako pač moralo biti (beri: da so se zavestno odločili za odpor proti okupatorju!). Na primer Jože Fluks, ki je bil ustreljen 30. marca 1942 v Mariboru, je v svojem kratkem poslovilnem pismu med drugim zapisal: "Dragi moji! Danes sem bil obsojen na smrt! Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz. V duhu vas pozdravljam..."

Ali pa besede mlade, 19-letne skojevke Ane Slokan iz Hrastnika, ki so jo nacisti ustrelili v Celju 30. julija 1942 in je domače takole tolažila: "Ljubi domači! Ko se poslavljam od vas, vas prav lepo pozdravim in vam povem, da grem z lahkim srcem na drugi svet..." Kratke in velike besede.

Večina pisem izraža nekakšno stoično vdanost v usodo, ki pa je samo navidezna, saj hkrati odseva tudi upornega duha vseh, ki so se odločili za upor proti okupatorju in že ob svoji odločitvi računali tudi s tem, da jih lahko doleti najhujše. Zanimariti tudi ne smemo dejstva, da je bila večina poslovnih pisem napisana leta 1942, ko je nacistični okupator izvajal nad Slovenci najhujše nasilje in je nacistična Nemčija še imela uspehe tudi na svetovnih bojiščih. Moralna moč ustreljenih je bila izredna, kar samo dokazuje, da se za odpor proti okupatorju niso odločali nezreli, značajske pokvarjeni ali moralno izprijeni ljudje, kot je to večkrat skušal prikazati okupator, temveč v veliki večini značajske trdni in moralno neoporečni nasprotniki nacizma, ki so dovolj zgodaj spoznali, da okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v okupirani slovenski Štajerski Slovincem dopuščajo samo eno alternativo, predati se na milost in nemilost nacistom in se pustiti potujčiti, ali se priključiti osvobodilnemu gibanju. Tretje opcije na slovenskem Štajerskem ni bilo. Poslovilna pisma s svojo tragiko in veličino takšno trditev samo potrjujejo.